

UDK: 630*176.1:801.312

Črna jelša (*Alnus glutinosa* (L.) Gaert.) - drevo z zlim slovesom

Black alder (Alnus glutinosa /L./ Gaertn.) - a disreputable tree

avtor prof. dr. dr.h.c. **Niko TORELLI**, Gozdarski inštitut Slovenije, Večna pot 2, 1000 LJUBLJANA

izvleček/Abstract

Detajlno je opisana etimologija, izročilo, ljudska verovanja in znamenita prevajalska zmot, ko je Herder prevedel danski *elle(r)konge* "vilinski (škratji) kralj" v nemščino kot *Erkönig* "jelšji kralj". To je naslov Goethejeve najlepše balade, ki sta jo uglasbila Schubert in Loewe.

A detailed description is presented of the etymology, tree lore, folk beliefs and famous erraneous translation of the Danish *elle(k)konge* into German *Erkönig* by J.G. Herder. J.W. Goethe has a poem on him, set to music by F. Schubert and C. Loewe.

Ključne besede: črna jelša, *Alnus glutinosa*, etimologija, izročilo, verovanje, Goethe

Keywords: black alder, *Alnus glutinosa*, etymology, tree lore, folk beliefs, Goethe

□ **Slika 1.** Črna jelša (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.): jelšev sestoj v Volčjem Potoku

Črna jelša (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertn.) se imenuje "črna" zaradi temne skorje in starejših "storžkov" oz. soplodij z olesenelimi luskami (sliki 1, 2). Nemci jo prav tako imenujejo črna jelša (*Schwarzerle*) pa tudi rdeča jelša (*Roterle*), očitno zaradi rdečkaste barve lesa, še zlasti zaradi intenzivnega oranžnordečega oksidativnega obarvanja svežih prezov. Seveda pa naše rdeče jelše ne smemo zamenjevati z ameriško rdečo

ali *Oregonsko jelšo* (red alder, *Alnus rubra* Bong. sin. *A. oregona* Nutt.). Latinsko vrstno ime *glutinosa* pomeni "lepljiva" in se nanaša na lepljive mlade poganjke. Izvor rodovnega imena *Alnus* pa ima, kot bomo videli, zelo globok indoevropski koren.

Slovensko ime *jelša* (in redko knjižno tudi *olša*) zveni enako ali zelo podobno v slovanskih jezikih: narečno hrvaško *jelša* (sicer *joha*, *jova*, *jošika* in *jaša*), češko *olše* in narečno *jelše*. Praslovansko **elüša*, **olüša* "jelša" sta izpeljanki iz praslovanskega **elüxa* in **olüxa* "jelša" (znano npr. narečno rusko *lxa*), kar je enako s starovisokonemškim *elira* (prim. Snój 1997). [* pomeni "dobljeno s sklepanjem, oz., da beseda ali pomen ni izpričan, temveč rekonstruiran s primerjalno jezikovno metodo.]

Obstaja torej sorodnost z germanskimi jeziki, pa tudi -kot bomo videli- tudi z italškimi. Nemci imajo dva izraza za "jelšo": *Erle* in *Eller*. *Erle* je visokonemško (nem. *hochdeutsch*) in srednjevisokonemško (nem. *mittelhochdeutsch*) ime za "jelšo", ki ga lahko sledimo prek starovisokonemškega (nem. *althochdeutsch*) *erila* in

njegove starejše oblike *elira* (glej zgoraj!) do gotskega **alisa*, germanskega **aliso-* ter indogermanskega ali bolje indoevropskega **el-* in **ol-*Š“rdečkasto, rjavkastoČ blesteč se”. Tukaj se nakazuje podobnost z nem. *Ulme* “brest”(!) in novovisokonemškim (nem. *neuhochdeutsch*) *Else*, ki prav tako pomeni “jelšo” in prihaja iz spodnjenemškega (nem. *niederdeutsch*) *else*. *Eller* je spodnjenemško ime za “jelšo”, ki spet vodi do starovisokonemškega *elira* in starosasaškega *elora*. Tukaj smo zelo blizu staroangleškega *alor*, ki je osnova zdajšnjemu angleškemu imenu za “jelšo” *alder*. Skupaj s staroislandskim *olr* in švedskim *al* izvira iz germanskega **alizo* in **aluz*. Podobnost se kaže tudi z latinskim *Alnus* pa tudi s keltskimi in baltskimi jeziki: staronordijsko *olr*, litovsko *alksnis*, narečno *elksnis*. Keltsko *aln* pomeni toliko kot “v bližini vode”. Kot smo spoznali, gre pri vseh teh sorodno zvenceh imenih za izvedenke indoevropskega korena **el-* in **ol* “rdečkasto, rjavkasto bleščeč se”. Jelševina se takoj po poseku obarva rdeče-oranžno, pa tudi sicer je rdečkastorjave barve. Podobno velja za nem. *Ulme* “brest”, ki slovi po svoji blesteči (zlato) rjavordeči barvi (prim. Drowski 1989). Tudi slovenski *jelen* naj bi dobil ime po barvi. Izraz naj bi izviral iz praslovanskega **ele*, kar naj bi tudi pomenil “rjav” ali “rdeč” (Snoj 1997).

Oglejmo si imena za jelšo še v drugih evropskih jezikih. Zlahka bomo zaznali skupne indoevropske korenine: angleško *alder*, francosko *aune*, špansko *aliso*, italijansko *ontano*, in *alno*, švedsko *al*, in nizozemsko *els*.

Nemško ime za “jelšo” *Erle* je povezano tudi z zgodovinsko prevajalsko zmoto. Sloviti nemški filozof, teolog in prevajalec Johann Gottfried Her-

□ Slika 2. Črna jelša (*Alnus glutiosa* (L.) Gaertn.): lanski in letošnji storžki (soplodja z olesenelimi luskami)

der je pri prevajanju danske ljudske pesmi *Hči vilinskega kralja* napačno prevedel oz. interpretiral danski *elle(r)konge* oz. *elve(r)konge* kot “Erlkönig”, t.j. kot “jeljšji kralj” namesto kot “Elfenkönig” “vilinski / škrajti/ kralj. Izraz *elf* so si Nemci izposodili iz angleščine, kjer *elf* pomeni “zlobno človeku podobno pritlikavo bitje, škrate”. Cerkev jih je imela za demone in zle duhove, povezane s hudičem (prim. Drowski 1986). Do zavajajočega prevoda je prišlo še zlasti lahko, saj je *eller*, kot vemo, spodnjenemški izraz za “Erle” oz. “jelšo”. J.W. Goethe je z njim naslovil svojo najlepšo balado *Erlkönig*: “*Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?...*” Vsak nemški otrok jo zna na pamet, drugi pa vsaj njen začetek.

1821 je balado pod istim naslovom uglasbil Franz Schubert, kasneje pa še Carl Loewe.

Danski original, lirčna pesnitev “Hči vilinskega kralja”, govori o mladeniču Olufu, ki na predvečer svoje poroke jaše po deželi in vabi svate na poroko. Med nočno ježo naleti na rajajoče vile. Hči vilinskega kralja ga vabi na ples in mu ponuja zlate ostroge, svileno srajco in kupe zlata, vendar jo Oluf zavrne. Užaljena priklči-

nanj “kugo in bolezen” in ga “udari po srcu”. Posadi ga na konja in požene domov. Naslednji dan, na dan poroke, najde nevesta Olufa mrtvega.

Omeniti je treba, da germanska mitologija ne pozna nikakršnega jelšjega kralja, pač pa kralja vil, ki ugrablja še nekrščene otroke.

Slovenci smo doživeli kar šest njenih prevodov z nepravilnim* in pravilnim prevodom naslova (prim. Samide 2000). Naslov in prvi verz se v slovenskih prevodih se glasi:

- Stanko Vraz (1952) *Jelšnjak**. “*Kdo jaše tak pozno po vetri na dom?*”
- Jovan Vesel Koseski (1870) *Jelšni škraj**. “*Kdo jaha zapoznen ob vihri v noč?*”
- Fran Levstik (1953-58) *Vilni kralj*. “*Kdo jaha skoz veter in noč tamnó?*”
- Ivan Pregelj (1915-16) *Vilinji kralj*. “*Kdo jaše tak pozno skoz noč in vihar?*”
- Matevž A. Ternovec (1891) *Vilinec*. “*Kdo jazdi (!) tako pozno v noč in v vihar?*”
- Matevž A. Ternovec (1910) *Vilinec*. “*Kdo jezdi, vže pozno v noč in vihar?*”
- Oton Župančič (1949). *Duhovín*. “*Kdo jaha tak pozno v veter in noč?*”

Morda je tragična vsebina danske lirčne pesnitve “Hči vilinskega kralja” še olajšala povezavo s slabim slovesom jelše. Jelše pri poseku “kravavijo” (oksidativno obarvanje!). Poleg tega rastejo na odročnih, močvirnih krajih, ki so se jih ljudje od nekdaj izogibali. Tam so nekoč keltski svečeniki, druidi, utapljali svoje človeške žrtve. Če niso prišle več na dan, potem so bogovi sprejeli njihovo žrtev. K temu so močvirja pri Ger-

anketa meseca

▶▶▶ nadaljevanje s strani 61

lepoto lesarskih poklicev skozi različne delavnice. Ob tem smo sodelovali z roko v roki z lesarskimi podjetji. Svetovalnim delavkam iz osnovnih šol smo izčrpno in z uporabo sodobne tehnologije prikazali vse možnosti poklicnega in strokovnega izobraževanja v okolju, kjer bi se bodoči lesarji lahko zaposlili. Nase in na svoje izdelke smo opozarjali tudi z različnimi razstavami in z mednarodnim sodelovanjem. Organizirano smo obiskali vse osnovne šole in jim sami spregovorili o poklicih. Obiskovalcev dneva odprtih vrat in informativnega dne je bilo le za odtenek več kot lani, vendar zdaleč premalo glede na kapacitete šole in potrebe. Na informativnem dnevu smo učence in njihove starše odpeljali z avtobusom v galerijo Mercator centra, kjer so si ogledali razstavo izdelkov dijakov naše šole. Šola se je predstavila tudi v slovensko govorečem okolju v Italiji. Razpisani programi so bili naslednji: lesarski tehnik, mizar in tapetnik, obdelovalec lesa. Poleg poklicev v lesarstvu so bili razpisani tudi programi iz gradbene stroke, zidar, tesar in kamnosek po dualnem sistemu, vendar zanje ni bilo pravega zanimanja. Ob vsem trudu, ki ga šole vlagamo v popularizacijo lesarskih poklicev, se mi poraja vprašanje, ali so ti poklici, ki jih mladim ponujamo, dovolj privlačni zanje? Ali mladi v lesarski stroki vidijo svojo življenjsko priložnost? Najbrž bo o prihodnosti lesarskega šolstva potrebno razmisliti na več področjih.

nadaljevanje na strani 77 ▶▶▶

manih veljala za prebivališče mrtvih. Popotniki, ki so zašli, so trepetali pred strašno "jelševo babo" imenovano *Irle* ali *Else*. Ta je zvijačno zvaljvala ljudi v močvirje. Veljala je za utelešenje jelše in so jo povezovali s čarovništvom. Izreki kot "*Erlenholz und rotes Haar sind aus gutem Grund rar*" ("Jelševna in rdeči lasje so iz dobrega razloga redki") ali pa "*Rotes Haar und Erlenloden wachsen nicht auf gutem Boden*" ("Rdeči lasje in jelšev loden ne rastejo na dobrih tleh") (prim. Laudert 1998). Grigson (1960) navaja, da prinaša nesrečo, če greš mimo jelše. Morda zato, ker to pomeni, da si v močvirju. Tam pa te lahko doletijo vsakršne nesreče. Posebno vlogo igra jelša v starofrankovskem pravu. *Lex salica* (Salii = skupina Frankov, ki so se naselili v današnji Nizozemski v 4. stol.) so nad glavo izobčenega člana skupine zlomili jelševe palice in odlomke vrgli v različne smeri. To dejanje je simboliziralo celotno odpoved prizadetega družini in domu. V grški mitologiji se jelša pojavlja v različnih situacijah. Grško *klethre* "jelša" izvira iz gr. *kleio* "zaprem", "zaklenem". Zveza z "jelšo" je nekoliko bolj zamotana. Preročišča so bila pogosto na otokih (tudi rečnih), kjer so rastli gosti jelševi logi. Iz *Odiseje* zvemo, da so votlino nimfe Kalipso na otoku Oigigija obdajale skrivnostne jelše. Kar sedem let je brodolomec Odisej potreboval, da se je izmuznil očarljivi zaljubljeni nimfi. Potem je domotožni Odisej prispel na otok Aio (Aeaea). Tam ga je čaravnica Kirka zadrževala nadaljni dve leti. Tudi tam so rasle jelše. V Vergilovi *Eneidi* beremo, kako so Heliade, hčerke sončnega boga Heliosa, objokovale smrt svojega brata Fetona, dokler se jih Zeus ni usmilil in spremenil v jelševo goščavo. Skratka, nič dobrega ...

Slovenci imamo nekaj pomenljivih

pregovorov in celo šal na račun jelše, ki pa presenetljivo nimajo tragičnega prizvoka tako kot v germanski, grški in rimski mitologiji (prim. Kunaver 1996): "Ta je na jelševini kuhan" (slabe pameti). "Vsak izgovor je dober, magari jelšev". "Krojači najbolj obrajtajo jevševo drevo, ker rado raste ob cestah. To pa zato, da lahko nanj splezajo, če se česa prestrašijo. S seboj pa nosijo krojači peglezen zato, da jih veter ne odnese, meter pa, da se polžev branijo".□

literatura

1. **Drosdowski, G. 1989.** Etimologie der deutschen Sprache. Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
2. **Goethe, J.W. Pesmi-Herman in Doroteja 1949.** Duhovin, prevod O. Župančič, str. 41. Mladinska knjiga, Knjižnica Kondor, Ljubljana.
3. **Grigson, G. 1960.** The Englishman's Flora. Phoenix House Ltd.
4. **Koseski, J. Vesel 1870.** Jelšni škrat (Goethe Erlkönig), prevod. V: Razne dela pesniške in igrokazne Jovana Vesela-Koseskega: 439-440. Matica Slovenska, Ljubljana.
5. **Kunaver, D. 1996.** Čar lesa v slovenskem ljudskem izročilu. Zbirka *Pod lipo domačo*. Samozaložba, Ljubljana
6. **Levstik, F. 1916.** Vilni kralj, prevod. Slovan 14(9-10):282.
7. **Laudert, D. 1998.** Mythos Baum. BLV, München, Wien, Zürich.
8. **Pregelj, I. 1915.** Viliñji kralj, prevod. Mentor 5(1-2):1-2.
9. **Samide, I. 2000.** Od jelšjega škrate do duhovina. V: 25. Zborniku Društva slovenskih književnih prevajalcev, Ljubljana str. 94-116.
10. **Snoj, M. 1997.** Slovenski etimološki slovar. Mladinska knjiga, Ljubljana.
11. **Ternovec, M. 1891.** Vilinec, prevod. V: Matevž Ternovec: Kitica povestic, str. 6. Tiskarna Dolenčeva, Trst.
12. **Ternovec, M. 1910.** Vilinec, prevod. V: Matevž A. Ternovec: Venec povestic, str. 21-22. Tiskarna Dolenčeva, Trst.
13. **Vraz, S. 1952.** Jelšnjak, prevod. V: Stanko Vraz: Slovenska djela. 2: 54-55. JAZU Zagreb.
14. **Župančič, O. 1949.** Duhovin, prevod. Novi svet 4(7-8):673.